

"אז הייתי מאושרת"

זכרונות ילדות - מימי קמחי ארגאס-פרג'י

סקופיה - מקדוניה

סקופיה (Skopje) הייתה העיר הגדולה ביותר במקדוניה. נהר ורדאר, שנבע מההר הגבוה ביותר בסקופיה, שר פלנינה (Shar Planina), יורד אל הים האגאי, וחוצה את העיר לשתיים: העיר העתיקה והעיר החדשה. היו שלושה גשרים למעבר מצד אחד למשנהו: דרבני מוסט (Drveni Most), גשר עץ שהיה מיועד להולכי רגל בלבד, קאמן מוסט (Kamen Most), גשר אבן למכוניות, ומדרכה מכל צד, להולכי רגל. הגשר השלישי היה גבסדני מוסט טצארה דושנה (Gvastenii Most Tsara Dushan), גשר ברזל על שמו של הקיסר דושן, להולכי רגל וכלי רכב.

השכונות בסקופיה

הרובע היהודי, שבו חיו רוב היהודים, היה קרוב לגשר העץ מצידה של העיר העתיקה. הבתים היו ישנים והרחובות היו צרים מאוד. שם היה בית הכנסת - הקאל, וכן בית הספר היהודי, מועדון הנוער "השומר הצעיר" והמועדון החברתי "ויצו". אני זוכרת מנהג מיוחד. בשבתות היינו הולכים לקאל ומביאים איתנו שמן, אותו שפכנו לאגן גדול. היינו עומדים בתור כדי להביט לתוך השמן מתוך אמונה שזו סגולה לבריאות. אחר כך היו תורמים את השמן לעניים.

הרובע הטורקי היה מאחורי הרובע המסחרי. הרובע הצועני, מצידו השמאלי של גשר האבן בקצה רחוב ארוך מאוד שחצה את האזור המסחרי שבסופו הייתה עלייה. בחציית גשר העץ מימין היה התיאטרון העירוני, זה היה בניין לבן מפואר מאוד בן שלוש קומות. המושבים היו עשויים מקטיפה אדומה ומוזהבת. הריצפה היתה מכוסה בשטיח אדום. בכל יום היו בו פעילויות שונות כגון קונצרטים,

הופעות של זמרים ומחזות כדוגמת רומיאו ויוליה. היו תורים ארוכים לקניית כרטיסים בייחוד בימי שלישי, שבהם הייתה תמיד הצגת בכורה. הכרטיסים היו יקרים מאוד.

הבזאר הטורקי, הטשרסיה (Tcharshia) היה בעיר העתיקה. רחובותיו היו צרים מאוד. משני צידיו היו חנויות גדושות סחורות וקונים רבים התהלכו ביניהן. חציית כל גשר הובילה מהעיר העתיקה לעיר החדשה, מצידו הימני של הנהר ורדאר.

מיד לאחר חציית גשר העץ ניצב האופיסירסקי דום, מועדון הקצינים, ארמון ענקי עשוי אבן שהיה המבנה המפואר והמרהיב ביותר בעיר. רק הקצינים יכלו לבוא וללכת שם בחופשיות. היו בו חדר אוכל, חדרי ביליארד ואולמות ישיבות. רק כאשר היה אירוע מיוחד כמו תערוכת ציורים, קונצרט או נשף גאלה, אפשר היה להיכנס בהזמנה או עם כרטיס שנרכש.

ליד המדרגות שהובילו לאופיסירסקי דום הייתה רחבה גדולה. בלילות הקיץ הייתה הכיכר עמוסה בשולחנות ובכיסאות, מה שהפך את המקום לבית קפה גדול. אפשר היה לקנות שם משקאות קלים, גלידה ואפילו בשר צלוי. בצד אחד הייתה מזרקה. המים זרמו לגובה ונתזו כמו גשם, הנורות הצבעוניות בצדי המזרקה צבעו את המים. המראה היה מרהיב.

פארק אידאדיל (Idadille) נמצא גם הוא בצידו הימני של הנהר. אורכו היה שבעה קילומטרים. השבילים היו מלאי פרחים ושיחים ולצידם היו ספסלים ירוקים עליהם אפשר היה לנוח. במרכז הייתה מסעדה גדולה שבימות הקיץ כל השולחנות והכיסאות שלה היו מלאים באנשים שיצאו להינפש ולנשום מעט אוויר צח. גם חתונות נחגגו שם. היו שם גם מגרשי טניס ומגרשי כדורגל. האטרקציה העיקרית של המסעדה הזו הייתה המוזיקה הצבאית החיה שנוגנה שם בכל לילה. בקרבת האופיסירסקי דום היו בנק המדינה (State Bank) והמטרופול (Metropol) בית קפה שבו הגישו קבבים ופלפל חריף. התפריט היה זהה לזה של המסעדה בפארק. ההבדל בין השתיים היה שכאן היו מוזיקאים ורחבת ריקודים. הרחוב הראשי היה הקורסו (Corso). מעבר לגשר האבן השתרע רחוב קרליה פטרה אוליצה (Kralja Petra Ulitza). זו הייתה הטיילת הראשית שלאורכה טיילו תושבי המקום בימי ראשון. במהלך ימות השבוע, נפתחו כל החנויות משני צידי הרחוב לקונים. הסחורה נפרשה בצורה מסודרת מאוד, בשונה מחנויות הבזאר המזרחי האוריינטלי. בימי ראשון או בחגים שימש המקום כמרכז חברתי. אנשים טיילו במעלה הרחוב ובמורדותיו, פגשו את חבריהם וישבו יחד בבתי הקפה. ברחוב זה היו גם בתי הקולנוע של סקופיה. שמות בתי הקולנוע היו הבלקן, הקפיטול, הוורדאר ואוראניה, החדש ביותר. בקצה רחוב זה הייתה תחנת הרכבת הגדולה והמודרנית.

מזג האוויר בסקופיה היה בעיקרו חם מאוד עם גשמי קיץ ובחורף היה קר מאוד רוחות חזקות נשבו וירד שלג. כשהשלג נמס נוצרו לעתים קרובות שיטפונות.

משפחתי

השמות המודגשים הם של קרובי משפחה שנספו בשואה.

משפחתי מצד אמי. ההורים שלה היו: הנונה שלי – לונה ארואסטי **Luna Aruesti**, אביה, הנונו שלי – מושון ארגאס **Muahon Ergas**. היו להם עשרה ילדים: שש בנות וארבעה בנים. שמותיהם לפי הסדר: אידה **Ida**, איזק **Isaac**, רשל **Rashel**, דונה **Dona** (אמי), דריו **Dario**, אלווירה **Elvira** פפו **Pepo**, אדגיסטו **Esgisto**, פרידה **Frida** וסרינה **Sarina**. כולם ילידי ביטול (מונסטיר).

במרכז התמונה מושון ארגאס ולונה ארואסטי, הנונו והנונה שלי

משפחתי מצד אבי: אמו קאדן Kaden, הנונה שלי (אף פעם לא ידעתי את שם נעוריה). היו לה שבעה עשר ילדים, ששה עשר בנים ובת אחת שחיה בסלוניקי שמה היה סונחולה הולי (Houlli). ב-1936 היא היגרה עם משפחתה לפלשתינה. סבתי שגרה איתה בסלוניקה, הייתה מבוגרת מדי, לא קיבלה ויזה וחזרה לסקופיה. אני הכרתי רק את דודי ביטי Bitty ויוזה Yuse ואת דודתי סונחולה Sunjula, בן הזקונים היה אבי יהודה Juda.

חיי משפחה

את המשפחה של אמי הכרתי רק כשהתחלתי את לימודי בבית הספר היהודי. ראשונים פגשתי את הנונה ואת הנונו, סבא וסבתא בלדינו, ורק אחר כך את שאר קרובי המשפחה. בית סבי וסבתי היה בצד ימין של הנהר, בעיר החדשה, ברובע הידוע בשם בוניאקובץ, על שם משפחת בעלי הקרקע. הבית היה ברחוב ארסן. זה היה בית דו-קומתי עם חמישה חדרים, סלון גדול עם ריהוט משובח, ציורים על הקירות ושטיחים שכיסו את הרצפה. דלתות מזכוכית צהובה נפתחו אל המעקה של גרם המדרגות שירד לכניסה. אני אהבתי מאוד לגלוש על המעקה הזה היישר אל הדלת. החלונות של כל החדרים והמטבח פנו אל הרחוב.

בקומה הראשונה היו שתי דירות ריקות ובמרתף היו חדר הכביסה והמזווה שהיה תמיד נעול. המדפים היו מלאים בבקבוקי יין שסבי ייבא מצרפת למשך כל השנה. שם הם שמרו גם את הדברים שלא השתמשו בהם, למשל רהיטים ישנים. דבר לא נזרק. החצר הייתה בחלקה מרוצפת אריחים ובחלקה מכוסה עשב ופרחים. קיר הפריד בין החצר הזו לבין פרדס מלא עצי פרי ושדה של ירקות. גן הגיע מדי יום לטפל בהם. לימים נבנה הבית החדש על המטע הזה.

הבית החדש של סבי וסבתי

ביתם החדש של סבי וסבתי היה בית בן שלוש קומות ובכל קומה שתי דירות. הקומה הראשונה היתה להשכרה. בקומה השנייה חיו סבי וסבתי וממולם חיו דודי פפו ובני משפחתו. בדירה היו שלושה חדרי

שינה, חדר אוכל, חדר מגורים ואולם. חלונות הבית פנו אל רחוב ואל מרפסות. בחדרים האחוריים החלונות פנו אל גינה בחצר הבית. להגיע אל הדירות שבקומה השלישית היה צריך לעלות בגרם מדרגות חיצוני שעלה למרפסת. ממרפסת זו הובילו כמה מדרגות עץ למרפסת קטנה שעליה היה סבי בונה סוכה מדי שנה לשימוש האישי בלבד. איש לא הזמן לשם מלבדו. בקומה זו היו שתי דירות. דודי דריו ודודי אדגיסטו התגוררו בהן. במרתף הבית היה מקלט חסין מפני תקיפות מטוסים. חובה היה לבנות מקלט. משם, דרך דלת צדדית ניתן היה לעבור לבית הישן.

בבית הזה היו כל השכלולים של התקופה, תנור פחם ענקי וחדר אמבטיה עם מים קרים וחמים, בבית היה תנור לשריפת פחמים ואמבט. בכל שבת, כאשר היו להם מים חמים, הזמינה סבתי את הנכדות להתרחץ אצלה. אהבתי מאוד לשכב במים החמים כשנונה שלי רוחצת אותי, במקום ללכת למרחץ הטורקי הציבורי.

בערבי הקיץ החמים היו סבי וסבתי והדודים שלי עם משפחותיהם יושבים במרפסת ואני הייתי שרה להם שירים מקדוניים.

סבתי לונה ארואסטי

כשפגשתי את הנונה שלי לראשונה הייתי תלמידה בבית הספר היסודי. לנונה היה שיער לבן כשלג והיא תמיד הייתה עסוקה במטבח.

בתינו היו קרובים מאוד זה לזה ובכל זאת, למרבה הפלא פגשתי אותה רק בגיל שש בערך. מרגע שהכרתי אותה נהגתי לבקר אותה כמעט מדי יום. שמחתי מאוד כאשר ביקשה ממני להישאר ללון אצלה. מהרגע הראשון שראיתי אותה, חשתי אליה אהבה מיוחדת, הייתי מוכנה לעשות כל מה שביקשה. סבתי שמרה על כשרות בביתה. לחם, גבינה, ריבה ופסטה היא הכינה בעצמה בבית. בכל יום שישי סבתי שלחה אותי אל השוחט לשחוט שתי תרנגולות. נדרשתי לאחוז את צוואר התרנגולות בעוד השוחט חותך את גרונה. כשהיה משחרר את התרנגולות הן היו מתחילות לפרפר בטירוף ומכתימות את האדמה בדמן. בשובי לביתה היא ציידה אותי בממתקים ושבתי אל ביתי מאושרת, כי הרגשתי שגם נונה שלי מאושרת.

לקראת חג הפסח הייתה סבתא שולחת אותי ואת שני דודני להביא לה חול מיוחד לניקוי כלי המטבח. המקום ממנו היה עלינו להביא את החול היה רחוק, היה זה אזור של דיונות חול ליד בית הקברות הצרפתי. לפני שמילאנו את הפחיות בחול גלשנו במורד הדיונות ורק אחר כך חזרנו הביתה מאושרים כשבגדינו מלאים בחול.

סבתי לונה נהגה לשלוח אותי להזמין חברה ב-Male, הרובע היהודי, וכשחזרתי עם התשובה ממנה היא פתחה ארון קטן שתמיד היה נעול ונתנה לי שקדים ואגוזים. אם לא התנהגתי יפה, העונש הגרוע ביותר מבחינתי היה שיספרו לה על כך. כשגדלתי שטפתי את חדר המדרגות שלה. התחלתי מקומת הגג וסיימתי למטה בשער הכניסה. במהלך העבודה אהבתי לשיר. סבתי ידעה שאני זקוקה לכסף וכשבאתי להיפרד ממנה לשלום, תמיד היה בכיסה מטבע של מאה דינרים בשבילי.

סבי מושון ארגאס

את סבי פגשתי באותו זמן שפגשתי את נונה אבל איתנו הייתה לי מערכת יחסים שונה. הוא היה אדם סגור מאוד. רק לאחר זמן מה למדתי להכיר אותו טוב יותר. הוא לא דיבר הרבה. סבא היה איש עשיר, היה לו עסק של עורות ותמיד נדף ממנו ריח של עור. הוא היה איש דתי. בכל בוקר היה קם מוקדם מאוד, מניח על כתפיו טלית, עוטה רצועות שחורות על זרועו וקופסה שחורה קטנה על מצחו. בעודו אווז ספר תפילות, לחש והתנועע אנה ואנה לפני החלון. לקח לי זמן רב להבין שהוא מתפלל. אחרי התפילה אכל ארוחת בוקר לקח את מקל ההליכה שלו ואת כובעו ויצא לעבודה. במשך כל הזמן הזה שתק, הוא לא אמר אפילו מילה.

כל יום בשעה שתים עשרה בדיוק חזר סבי לארוחת צהריים. ארוחת הצהריים הייתה חייבת להיות מוגשת בזמן בליווי של כוס יין צרפתי. אנחנו, הנכדות שהוזמנו לארוחת צהריים, פחדנו לזוז, אפילו לא הבטנו אחת אל השנייה. לפעמים כשהייתי שם לבדי עם הנונו ומצב רוחו היה טוב, הוא נתן לי לגימה מהכוס שלו. זה היה כבוד גדול עבורי. אחרי ארוחת הצהריים הוא לבש את גלימתו, הדליק סיגריה, ישב במסדרון והתבונן בתקרה במשך שעות. אסור היה להפריע לו.

לפעמים, בערבי שבת, הוא היה מזמין אותי ואת ויקטוריה ללכת לבית הקפה מרגר-Merger שהיה ליד האופיסירסקי דום. השולחנות והכיסאות היו בחוץ תחת כיפת השמיים. הנונה שלי היתה מכינה חבילה עם בורקס תרד וגבינה וביצים קשות - enjaminados. כאשר ישבנו אל השולחן, הנונו שלי היה מבקש שתי בירות, שתי לימונדות וצלחת. התרגשתי מאוד. הם היו שומרי כשרות ולכן לא אכלו בשר צלוי. לעיתים קרובות באו קבוצות של זמרות לשיר ב"Merger", זמרות מהחווואצקה (Hrvatsca), ואם היו שמנמנות ומפותחות במקומות הנכונים, הנונו היה נלהב מאוד. הוא היה נועץ מבט בזמרת והיה אומר לנונה בשקט שהיה רוצה לצבוט אותה. היא היתה עושה לו סימנים בעיניה ובראשה, מזהירה אותו שאנחנו שם. העמדנו פנים שאנחנו לא מבחינות בשום דבר יוצא דופן כדי לא לצחוק.

בית הספר היהודי היה קרוב למקום העבודה של הנונו שלי כך שהלכתי לבקר אותו לעתים קרובות מאוד. ריח העור היה בכל מקום, אבל זה לא הפריע לי. ישבתי קרוב, בשקט, בלי להשמיע קול. כשהיה נותן לי כמה מטבעות, זה היה האות שאני צריכה ללכת. הייתי נושקת לידו ויוצאת בלי לומר מילה. הוא שמר את הסכום, הצלחות, הספלים וכל כלי האוכל שלו בנפרד, רק לנונה שלי מותר היה לגעת בהם.

בשבתות כשחזר מן הקאל הוא אכל תמיד את אותה ארוחת בוקר: "pastel y huevos enjaminados" - מאפה ממולא תרד וגבינה עם ביצים קשות ושתה בירה. אחת מנכדותיו הייתה שם תמיד כדי לשרת אותו בכל מה שהיה צריך. אחר כך ישב במסדרון לבוש בחלוק כשפומית בפיו. ואז צעדו כל נכדיו לקראתו, נישקו את ידו וקיבלו ממנו דמי כיס לשבוע. קראנו לזה לה-סמנדה "la semanada", הוא הכין בכיסו מראש את הסכום עבור כל אחד בהתאם לגילו. השקט שלו הפחיד אותנו. אני הייתי האחרונה בתור. נשקתי את ידו אבל לא הלכתי, וכששאל אותי למה אני עדיין עומדת בשטח, תשובתי הייתה שהכסף לא מספיק לי עבור כל ההוצאות השבועיות שלי. הייתי עושה במהירות את החשבון כדי להוכיח את דברי, היה מסכים אבל ענה: "בשבוע הבא אתן לך, עכשו אין לי כסף קטן". על כך השבתי: "אין בעיה, אני ארוץ לחנות הסמוכה להביא לך עודף". תמיד הופתעתי מכך שהצלחתי לשכנע אותו.

נונו שלי לא ידע את שמות הנכדים שלו, רק את אלה שנשאו את שמו. האחרים היו: "הילדים של אלווירה", "הבנות של דונה", "הבנות של פרידה", וכך הלאה.

הילדות שלי

משפחת קמחי. הורי יהודה קמחי ודונה ארגאס, אחיותי מטילדה ולורה. אני עומדת בשורה השניה.

שמה של אמי היה **דונה ארגאס** ושמו של אבי היה **יהודה קמחי**. כשהייתי בת שלוש לקחה אותי אמי לגן. המורים היו מהגרים צרפתים. אני זוכרת שנכנסנו לחדר מלא ילדים שישבו על כיסאות קטנים. כל אחד הביא את הכיסא שלו מהבית. בחדר היה שולחן, והיו גם כיסא וארון קטן על הקיר. הילדים בכו בקול, והמורה ניסתה להרגיע אותם בעדינות. ביום הראשון למדנו לשאול בצרפתית "מה על הארון?", "על הארון יש פרחים".

השיר הצרפתי "frère Jacques...Frere Jacques. Dormez vous, dormez vous?", "en haut de l'armoire il ya de fleurs", "quesquil ya en haut de l'armoire?", ולמחרת למדנו את

אהבתי מאוד ללכת לגן בעיקר בגלל שיכולתי לשחק עם ילדים בהפסקות. בתום השיעורים אבי בא לאסוף אותי. אחותי **לורה** הייתה בת שישה חודשים וכשהייתה בוכה שרתי לה את השיר "frère Jacques". הייתי בבית ספר זה עד גיל שש ובסיום לימודי ידעתי לשיר כמה שירים ולדבר צרפתית. ב-1926 עברנו לבית בעיר החדשה, ברובע פוניאלוביץ, ברחוב מסריקובה 13. בשלב זה כבר היו לי שתי אחיות קטנות, **לורה ומטילדה**. הבית החדש היה בית בן קומה אחת והוא היה מחולק לשתי דירות, עם מרפסת ארוכה שאיחדה ביניהן. שנים אחר כך נודע לי שהייתה זו מתנה מסבי לשתי בנותי, אמי **דונה** ודודתי **אידה**, שהייתה אלמנה ולה שלוש בנות. זה היה חריג כי לא היה מקובל שבנות מקבלות ירושה מאביהן. רק הבנים היו זכאים לרשת את ההורים, הבנות היו שייכות באופן מסורתי למשפחת הבעל.

בכניסה לחדר האוכל תלה אבי מנורת גז, באותה תקופה לא היה חשמל. למנורה היה כיסוי זכוכית שניתן היה להסירו כדי להגביר או להנמיך את הלהבה. כדי לעבור מחדר לחדר השתמשנו בנרות. אני פחדתי מאוד מהצללים שיצרו הנרות על הקירות. אחותי לורה ואני ישנו בחדר אחד על מיטה גדולה. בפינה אחת הייתה דלת זכוכית כפולה ומאחוריה הייתה האסלה, שהייתה אסלה טורקית, מושב בטון עם חור באמצעו. בחדר השינה השני ישנו הורי ואחותי הקטנה **מטילדה** בעריסתה.

בית הספר היהודי

בית הספר היה בית ספר ציבורי, הלימודים היו חינם. היו רק ארבע כיתות והשיעורים התקיימו בבוקר. ביום הראשון ללימודים, אבי לקח אותי לשם. כל התלמידים התאספו זה מכבר בחצר בית הספר, כל אחד חיכה ליד הכיתה המיועדת לו. אחרי שג'ורדן, שוער בית הספר, הפעיל את הפעמון, נכנס כל מורה עם תלמידיו לחדר הכיתה. בקצה אחד המסדרונות היה לג'ורדן מקום קטן שבו מכר "גיברקס" - "djebrekes", בייגלה, ובחורף מכר גם תה חם בכוסות זעירות. כל חבריי מהשכונה היו שם, והמתינו בציפייה להתחיל את הלימודים בכיתה א', כולל דודניתי ויקטוריה, כך שגם אחרי שאבי כבר הלך לדרכו, הרגשתי בנוח. היתה מורה אחד שלימדה אותנו הכול ורק לשיעורי דת היה מגיע לבית הספר "חכם" - "Jajam". הוא לימד אותנו לקרוא ולכתוב באותיות מסוג אחר.

את ההפסקות אהבתי יותר מכול. יכולתי לשחק עם החברים שלי וליהנות. לשבת ולהקשיב למורה היה משעמם. דודניתי הבכורה לימדה אותי לקרוא ולכתוב. הייתי אדישה והתחלתי להתנהג לא יפה. לאחר שנתיים הועברתי לבית ספר אחר, צארה דושאנה (Tsara Dushana), שהיה גם הוא בית ספר ציבורי.

חתונות משפחתיות

אני זוכרת שהראשונה שנישאה הייתה דודתי **שרינה**, הצעירה ביותר. אחרי הטקס בקאל, בית הכנסת, נחגגה סעודת החתונה בבית סבי וסבתי. למחרת יצאו הכלה הטריה ובעלה **לאון פרדו** לנאפולי שבאיטליה, שם חיו עד המלחמה. לאחר מכן חזרו אל סקופיה עם **לינה**, בתם הקטנה, כדי להיות עם המשפחה בזמנים הקשים.

בקיץ שלאחר מכן הייתה חתונתו של דודי **פפו** שנישא **למטילדה אברבנאל** מסרביה. החתונה התקיימה בקאל, בית הכנסת החדש. הוא היה עמוס באורחים. הנשים היו בקומה השנייה, שם שרה המקלה יחד עם חזן ואילו הגברים היו בקומה הראשונה. כל האורחים הגיעו לחתונה ב"פיאקס" - רכבים רתומים לסוסים, רק בני הזוג באו במכונית מעוטרת בפרחים לבנים. לפני סעודת החתונה שהתקיימה ב"פארק אידאדיל" ולפי המנהג, סיירו החתן והכלה בעיר, סיור אחרון כרוקים. המכונית ובה בני הזוג הייתה הראשונה בשיירה, אחר כך ההורים ואחריהם כל הקרובים, בסוף הטור האורחים. הם גרו בבית סבי וסבתי, בקומה הראשונה שחולקה לשתיהן דירות. בדירה האחרת חיו דודי דריו, אשתו **רוז'ה** ובנם בן השנתיים, מוני. כשהייתי בבית סבי וסבתי נהגתי לשיר לו כדי להרגיע אותו כשבכה.

מסורת החתונה

החתונות התקיימו בימי ראשון בבוקר. ביום רביעי שלפני החתונה נהג החתן לשלוח לכלה תיבה קטנה מלאה בסבונים מבושמים, בשמים וחלוק רחצה. את החמאם, המרחץ הטורקי היו שוכרים מראש. באותו יום אנשים שלא היו שייכים לחגיגה לא הורשו להיכנס. ביום שישי נכנסו הכלה וכל אורחותיה, אמה, אם החתן, אחיותיה, דודניותיה וחברותיה, לטבילה המסורתית במקווה. במרכז החמאם שהיה גדול מאוד הייתה בריכה ומשני צדיה ספסלי בטון. ה"טלקאס" - הבלניות, הנשים האחראיות על בית המרחץ, רחצו את הכלה ואת אורחותיה ולאחר מכן כולן הלכו לחדר עם בריכה קטנה ועמוקה, המקווה. על הכלה היה לצלול פנימה שבע פעמים כדי להיות טהורה לפני החתונה. בעוד היא טובלת היו הנשים שרות ומנגנות בתופים. לאחר שיצאה מהטבילה היא הייתה פותחת את התיק וכולן היו מתבשמות בבשמים שקיבלה מהחתן ומשם עברו למסדרון לאכול מאפים מתוקים, כל זאת תוך כדי שירה. אם החתן יכלה לבדוק אם לכלה אין כל פגם פיזי. אחרי ליל הכלולות נדרשה הוכחה לבתוליה של הכלה. אם התברר שאינה בתולה הכלה נשלחה בחזרה לבית הוריה. לפני החתונה הנדוניה של הכלה, שכללה ביגוד, כלי מיטה, כלים למטבח וכו', היתה מונחת על שולחן ארוך לעיני הכול. בצהריים באו אורחים לראות את התצוגה. אם החתן בדקה אם לכלה יש כל הדרוש כדי להתחיל בחיי נישואים. מאוחר יותר באותו לילה ערכו ההורים והרב את חוזה החתונה ואת הכתובה. בשבת החתן לא הורשה לראות את הכלה, אלא רק ביום ראשון בבוקר, כאשר התקיימה החתונה.

בית הספר התיכון לבנות

בית הספר התיכון לבנות היה ללא תשלום שכר לימוד, מלבד דמי הרשמה. חודש לפני תחילת הלימודים הלכנו לבית הספר כדי לבדוק אילו ספרים נצטרך, בדרך כלל קנינו את הספרים מתלמידים בוגרים מאתנו ודאגנו לתלבושת אחידה. בכניסה לבית הספר, על מדף, הוצבה דוגמה. המדים היו עשויים סאטן שחור עם צווארון לבן, נעליים שחורות וגרביים לבנות. בית הספר היה בניין בן שתי קומות, למדנו שמונה שנים לתעודת בגרות ויכולנו להירשם לאוניברסיטה.

ביום הראשון הייתה החצר מלאה בנות שהמתינו שהמורה יקרא בשמן כדי להיכנס לכיתה המתאימה. באותו יום הלכתי נרגשת לבית הספר כשבידי ילקוט חדש שהיה מלא בספרים ובמחברות וקלמר מלא בעפרונות ובמחקים. הייתי נרגשת מאוד ונלהבת ללמוד. פגשתי בנות חדשות שלא הכרתי מלבד חברה אחת שהכרתי עוד מימי הגן, **מרי קאטאריוואס**.

נושאי הלימוד היו חדשים לי. אחרי שבוע כבר הספקתי להכיר את כל המורים והבנתי שמה שאני באמת אוהבת זה ללמוד שפות. צרפתית וגרמנית היו חובה. היסטוריה וגיאוגרפיה היו מקצועות שחיבבתי, אבל מתמטיקה וציור ממש לא אהבתי. לא היו מורים גברים. היה כומר שבא פעם בשבוע ללמד דת. התלמידים היהודים הורשו לצאת מהשיעורים הללו, אבל ביקשתי להישאר ולהקשיב. מרי חברתי ואני, יחד עם עוד כמה תלמידות יהודיות מהכיתות הגבוהות, הלכנו פעם בשבוע לבית הספר היהודי כדי לקבל שיעור דת. כמה תלמידים בנים מבית הספר התיכון הצטרפו אלינו. כעבור זמן היו לי גם חברים לא יהודים רבים, חברויות שנמשכו שנים רבות.

בבית הספר הייתה ספרייה גדולה שבה השאלנו ספר אחד לשבוע. עד מהרה הבנתי שספר אחד אינו מספיק לי. הבידור הטוב ביותר שלי היה לחזור מבית הספר, לסיים במהירות את שיעורי הבית שלי, לשבת על הספה ברגליים שלובות, לאכול לחם קלוי ולקרוא עד שנרדמתי. התיידדתי עם הספרנית ותוך זמן קצר היא החלה לתת לי בחשאי שני ספרים בשבוע.

שמו של המנהל היה מר דוחשביץ'. פחדנו ממנו מאוד. הוא היה אימת התלמידות. הוא נהג להסתובב ברחובות ולארום לתלמידות המשוטטות מחוץ לבית הספר. תלמידה שנתפסה על ידו ידעה שלמחרת בבוקר תיקרא למשרד המנהל ותיענש. המנהל מעולם לא חיך, ותמיד שתק.

אחרי שהמורה לצרפתית נוכחה שאני יודעת לדבר מעט צרפתית ואוהבת לשיר, היא לימדה אותי כמה שירים בשפתה כדי שאשיר בכיתה. מאז ואילך שרתי כל זמן שהזדמן לי, במיוחד בבית.

באקדמיה למסחר

האקדמיה למסחר היה בית הספר מעורב, בנים ובנות. זה היה שינוי עצום מבחינתי. בשנה הראשונה היינו עשר בנות ועשרה בנים. לא הכרתי אף אחד מהם. אני הייתי התלמידה היהודייה היחידה. בכיתה המקבילה למד בן דודי **ויטל קמחי**.

נושאי לימוד רבים היו ידועים לי אבל איך לבדוק את החשבון של הקופה או להכין דף מאזן היו נושאים זרים לי לחלוטין. כל מה שהיה קשור למתמטיקה, מקצוע שממש לא אהבתי, היה לי קשה. אהבתי רק ללמוד שפות, אבל עשיתי כל מה שביכולתי כדי לעלות לכיתה הבאה והצלחתי. השיעורים היו משמונה בבוקר עד שתיים אחר הצהריים. הבית שלי היה במרחק חצי שעה הליכה מן האקדמיה והיה עלי למהר בבקר כדי להגיע בזמן. השוער סגר את השער בשעה שמונה בדיוק ולא ניתן היה להיכנס אחרי סגירת השער.

הייתי מאושרת כאשר המורה למוזיקה בא לבחון את התלמידים כדי להקים מקהלה. נבחרתי כסופרן הראשון ומאותו יום הלכתי לבית המורה להתאמן וללמוד שירים חדשים. שמו היה סאליב **Saliev**, הוא היה רוסי. בסוף השנה הופענו בקונצרט והזמנו תלמידים מבתי ספר אחרים. אחרי הקונצרט התקיים נשף.

ביום הקדושים - סוויטי סאווה, "Sveti Sava", בבתי הספר, בכל כיתה, הכינו התלמידים את החיטה הקדושה. אני זוכרת שחיכינו בכיליון עיניים שהחיטה תהיה מוכנה. עמדנו בתור כשמפיות בידינו והמתנו לקבל מנת חיטה טחונה ומתוקה.

בשעות אחר הצהריים היו לנו פעמיים בשבוע חזרות על חומר לימודי או שיעורים במעבדה. אני לא אהבתי ללכת לאקדמיה אחרי שעות הלימודים ותמיד מצאתי לי עם מי ללכת לקולנוע. בכניסה לקולנוע עמד מורה וצפה כדי לבדוק אם יש תלמידים שנכנסים לסרט במקום להיות בבית הספר. מעולם לא נתפסתי. המורים שהיו על המשמר היו צעירים ותמיד הסבו את מבטם לכיוון אחר. אבי היה סוגר את חנותו שעה אחת קודם לכן ומסתתר בקרבת מקום רק כדי לראות באיזו חברה אני יוצאת, האם זה זכר או נקבה. היה אסור גם שיהיו לנו חברים נוצרים, אבל למעשה כל חבריי היו נוצרים ואהבתי לבקר בבתיהם, במיוחד בחג המולד ובשבוע הקדוש.

בשעות אחר הצהריים היו לנו שיעורי מוזיקה שבהם שרנו במקהלה כאימון לקונצרט סוף השנה. מעולם לא החסרתי אף מפגש. כשסיימתי את לימודי באקדמיה, בסוף השנה הרביעית, שרתי סולו בליווי המקהלה בתיאטרון העירוני מול ההורים והקהל. זכינו למחיאיות כפיים סוערות ואני הוזמנתי לצאת לבמה שוב עם מנצח המקהלה כדי להודות לקהל. ביום האחרון באקדמיה ולפני הנשף שרתי עם המקהלה בפעם האחרונה. רקדנו ואלס, פוקסטרוט, ואלס אנגלי וטנגו.

החופשות

החופשה הראשונה שלי הייתה לסלונקי. אחות אבי דודה סונחולה-Sunjula ואמו סבתי קאדן-Kaden התגוררו ביוון, הוא לא ראה אותן שנים רבות. הייתי אז בת שנים עשרה ובכיתה השנייה של בית הספר התיכון. נסענו ברכבת לגבול גוודג'לייה-Gevdjelije. הם לא ידעו מראש על בואנו אבל שמחו מאוד לראותנו. הופתעתי מאוד לפגוש שישה בני דודים שלא ידעתי על קיומם. יום לאחר הגעתנו אחד מדודני לקח אותי לבריכת שחייה סגורה. המים הגיעו היישר מן הים. בן דודי אלברט (ששנים רבות אחר כך, בישראל, היה הסנדק של נכדי הראשון גל) ואני הלכנו לראות את המגדל הלבן ששימש כבית סוהר במלחמת העולם הראשונה. אני זוכרת שערב אחד הלכנו לראות סרט עם דולורס דל ריו בקולנוע תחת כיפת השמיים. מרגע שראיתי אותה היא הפכה לכוכבת הקולנוע האהובה עלי.

אירוע נוסף הזכור לי היטב התקיים במעיינות המרחץ החמים של ריבארשה באניה. זאת הייתה החופשה השניה בחיי. למעיינות נסענו אמי דונה, אחותי מאטו ואני. הלכנו יחד עם דודתי רשל ועם בתה איווטה, דודתי פרידה עם בעלה יצחק ארואסטי ושני ילדיהם מושון ושריתה. זו הייתה הפעם הראשונה שבה נסענו ברכבת. כדי להגיע לתחנת הרכבת, לקח פיאקר את המטען שלנו בעודנו מתלווים אליו ברגל. היינו אמורים לשבת ולהעמיד פנים שאנחנו צעירים מגילנו האמיתי כדי שלא נצטרך לשלם דמי כרטיס מלאים.

ב- Ribarsha Bania. משפחות ארואסטי וארגאס 1935

אמי ודודתי רשל שכרו כל אחת חדר כשבכל חדר שתי מיטות ומרפסת עם נוף לפארק. המלון היה ליד המעיינות החמים. היה שם מטבח גדול שבו אפשר היה לבשל ארוחות. דודתי פרידה התאכסנה בבית מלון שהיה בו פנסיון מלא. אמי ודודתי הלכו למרחצאות בשעה מוקדמת מאוד. לפי הוראות הרופא היה עליהן לשהות בטמפרטורה מסוימת ולמשך זמן מסוים. היה עליהן לעשות עשרים ואחת אמבטיות. כדי לא להישאר שם עשרים ואחד ימים הן עשו שתי אמבטיות ביום. היה צוות מיוחד שהיה מטפל במי שנזקקו לטיפולים.

המעיינות החמים היו מוקפים הרים. אפשר היה לטפס בבטחה בשבילים. משני צידיהם היו ספסלים שעליהם ניתן היה לנוח בדרך. היה שם הר גבוה מאוד שמקירותיו נטפו טיפות מים שמילאנו בספל קטן כדי לרחוץ את העיניים. היו גם מעיינות מים חמים הפורצים מן האדמה. אהבתי לשתות ממעין שיש בו גופרית למרות הריח הלא נעים. בהרים היו הרבה עצי פרי ומעיינות קטנים עם מים מינרלים. אני זוכרת מעיין אחד שמימיו היו קרים ורעננים מאוד. במרכז אזור המרחצאות היה ביתן שבו נוגנה מוזיקה חיה מדי ערב.

לפני שהתחלתי את לימודי בתיכון הלכנו למעיינות החמים בקלטנובו. המעיינות היו במקום לא מפותח. כדי להגיע לשם נסענו בעגלה רתומה לשוורים. הכביש היה מלא בורות, אבל זו הייתה הדרך היחידה להגיע לשם. היינו צריכים לשאת איתנו את המזרנים, כלי מטבח וכל מה שהיה נחוץ לנופש שלנו. בחדרים היו מיטות מתקפלות, שולחן ושני כיסאות. בבניין היה תנור אחד שבו כל אחד יכול להכין את הארוחות שלו. הייתה שם חצר סגורה שבה יכלו הילדים לשחק בבטחה. בתי האיכרים

העניים היו עלובים וכפריים. אחותי לורה ואני נהנינו מהטיול ובילינו בשכיבה על המזרנים בעגלה. אחותי מאטו נשארה בהשגחתה של סבת. מרחצאות חמים אלו הועילו במיוחד לאימי שסבלה מרימטיזם.

אני הייתי בת שש עשרה כאשר דודה רושה יחד עם בנה מוני, הזמינו אותי לוורנצ'קה באנה בסרביה, היה שם מרחץ חם שנחשב למועיל לאנשים עם בעיות עיכול. אפשר היה לשכור שם בית, אני זוכרת שדודתי שרינה הייתה באחד מהם עם בתה הקטנה לינה.

כשהייתי באקדמיה למסחר נסענו צפונה לעיר בשם בורובו, לבקר במפעל הנעליים היוגוסלבי הגדול ביותר, באטא. כל אנשי העיר הזאת עבדו בו, לקח לנו שלושה ימים להכיר את כל המקום.

פסח

בערב פסח נהגנו להכין בבית "bollos" מעין לחם קטן ומצות ללא שמרים, הבאנו אותם לאפייה במאפייה שכונתית שהייתה מוכנה לאפות עבור יהודי השכונה, ונחשבה לנקייה מאד. במהלך השנה הכנו גם מאפים וביצים קשות ליום שבת, ואפינו אותם במאפייה של השכונה, מאפיית כריסטי. בעל המאפייה לא היה יהודי. היה שם תנור גדול והעובדים השתמשו במרדה ארוך מאוד כדי להוציא את הלחמים והמגשים מהתנור. בעל המקום תמיד ידע איזה מגש שייך לאיזו משפחה ומעולם לא טעה. לרוב האנשים לא היה תנור בבית. ליד המאפייה הייתה חצר שהייתה בה רפת וממנה קנינו חלב.

אני זוכרת היטב את ליל הסדר שערכנו יחד עם שכנו, **בן-ציון קמחי**, אני חושבת שהוא היה בן דוד של אבי. ביקרנו זה את זה לעתים קרובות, היינו חברים. ילדי שתי המשפחות היו כמעט בני אותו גיל. שמחתי מאוד לדעת שנהיה ביחד בליל הסדר. הייתי בת שמונה או עשר בערך. מזון משני הבתים הונח על השולחן וכך ישבנו שישה עשר אנשים סביב השולחן, שאותו האריכו מראש כדי שיכיל את כולם. הם התחילו עם "המלדאדו – meldado" -קריאת ההגדה (מלדר פירוש לקראו בלדינו). השכן, אבי והבנים הבוגרים התעמקו בקריאה. למרות שכנראה לא הבינו בדיוק את הכתוב אבל נהגו על פי המסורת. אני הכרתי את ההגדה כמעט בעל פה משיעורי הדת עם "החכם" בבית הספר היסודי. אהבתי לשתות יין בשל מתיקותו. אחרי שקראו בעברית זמן מה, התחילו הגברים להתבדח ולהעמיד פנים שהם קוראים בשפה אחרת. אנחנו הילדים, היינו חסרי מנוחה, איבדנו את הסבלנות לשבת זמן רב כל כך ובגלל שהיינו קצת שתויים מן היין, נרדמנו. בסוף הערב התעוררנו לחפש את האפיקומן ושרנו "אל קברטיקו קה ונדיו מי פדרה פור דוס אבאנים" - "el cabretico que vendio mi padre por" - חד גדיא.

מכל מקום, גם אם זה לא היה הסדר כהלכתו נהנינו מאוד. למחרת הבית היה צריך להיות נקי ללא רבב. היה זה מועד הביקור השנתי של הנונו שלי בבתי בנותיו. הוא נהג להגיע יחד עם אחד מבניו. סידרנו את הבית, לבשנו בגדים נאים מהרגיל ועמדנו ליד החלון והמתנו לבואו. עוד לפני שהגיע לפתח הבית פתחנו בפניו את הדלת. נשקנו את ידו והדוד נישק אותנו. כשהם נכנסו סבי ישב על הספה הטורקית ליד שולחן קטן, שם הוכנה מראש צלחת עם ריבת דובדבנים, כפית וכוס מים קרים. הגשנו לו גם ביצים חומות קשות (enjaminados). לאחר מכן הם המשיכו בסיור הביקורים אל שאר בנותיו ובסוף היום הוא חזר לביתו כשכיסיו מלאים בביצים קשות.

מתכוננים לפסח

לקראת ההכנות לפסח הבית היה תוהו ובוהו, הכול היה הפוך וזרוק. כל כלי המטבח, צלחות וסכו"ם הישנים בשימוש יומיומי היו מאוחסנים. כלים וסירים מיוחדים ששימשו לפסח בלבד הוצאו מאחסון. וילונות חדשים נתלו על החלונות ומפות חדשות נפרסו על השולחנות. אני זוכרת את המפה שהכי אהבתי, היא הייתה עשויה קטיפה אדומה עם פרחים צבעוניים. קיבלנו אותה במתנה מן הנונה שלי. מדי שנה היא הביאה מאנגליה דברים מיוחדים לבנותיה ולכלותיה. היה עלי לעזור בניקוי הבית.

תפקידי היה לשטוף את הרצפות והחלונות. אהבתי לרוחץ את החלונות כי הם צפו אל הרחוב, הדירה שלנו הייתה בקומה הראשונה ואני יכולתי לשיר בקולי קולות.

הדבר המהנה ביותר היה כשקבלנו בגדים חדשים לחג, שהסנדלר בא לרשום את מידות רגלינו והכין לנו נעליים חדשות. במהלך כל ימות החג אכלנו לחם מיוחד ומצות.

החג שאהבתי ביותר היה יום כיפור. זה היה היום היחיד שבו יכולתי לצאת מהבית ולחזור רק אחרי הצום. נפגשתי עם חברים ויצאנו לטייל. בערב הלכנו לקאל – בית הכנסת, כדי לשמוע את קול השופר שהדהד מהחצר. ילדים לא הורשו להיכנס. בסיום התפילה נשקתי את ידי סבי וסבתי ורצתי הביתה כדי לערוך את השולחן לסעודה. הדבר הראשון שאכלנו לסיום הצום היה ביסקוויט קטן וקשה בשם "רוסקיטה" ולכך הוספנו כוס "שורופ דה ויג'נה" ליקר דובדבנים, לאחר מכן בדרך כלל אכלנו עוף עם אורז.

בראש השנה סבתי נהגה להזמין את כל המשפחה לחגוג את החג בביתה. בסלון היא הכינה שולחן גדול למבוגרים, הילדים ישבו סביב שולחן בחדר האוכל היומיומי שהוכן במיוחד עבורם. הנכדות המבוגרות, לורה, ויקטוריה ואני, היינו אחראיות לעריכת השולחן ולהגשת האוכל. הנונו שלי לא היה נוכח בארוחת הצהריים, הוא נהג לאכול בכל יום באותה שעה ולא חרג ממנהג זה בשום אופן. הכרנו את אופיו ולא התרגשנו מכך. אחרי ארוחת הצהריים, הילדים הקטנים הלכו לישון ואנחנו, הבוגרים יותר הלכנו לטייל או לקלנוע.

לסקופיה הגיעו סרטים צרפתיים, גרמניים ומקסיקניים רבים. כשהגיע סרט מקסיקני, הייתה סבתי מזמינה את כל נשות המשפחה לקלנוע כי לדבריה "השחקנים הם יהודים", היא נהגה לאמר "פבלן אן ג'ודאו" – "מדברים בלאדינו". תפסנו שתי שורות של כסאות בקלנוע. אהבתי את מחזות הזמר וכבר לפני סוף הסרט הכרתי בעל פה את מילותיו של שיר אחד לפחות. אהבתי ללכת לקלנוע ואם היו הקרנות חוזרות של אותו הסרט כל היום, מה טוב.

אני זוכרת שכשהייתי בת ארבע עשרה הזמנתי את אחותי לורה ואת דודיני ויקטוריה לקלנוע ורדאר. הייתה הקרנה של הסרט פרנקנשטיין. בלי לדעת מראש מה נושא הסרט, נכנסנו. יצאנו באמצע מכות אימה והלכנו לסינמה קפיטול שם הוקרן הסרט "הדרך לבאלי"; עם בינג קרוסבי ודורותי למור. היה רצף הקרנות ולכן נשארנו וראינו את הסרט כמה פעמים, עד שאבא שלי בא לחפש אותנו. ירד שלג והיה קר מאוד. כל הדרך הביתה רעדנו מהקור ומהפחד מפני העונש הצפוי לנו. לא קיבלנו מכות אבל כן אסרו עלינו ללכת לסרטים למשך זמן רב. אני זוכרת אירוע נוסף במעבר מילדות לבגרות. נהגנו לסרוג לעצמנו פריטי לבוש שונים. את החזייה הראשונה סרגתי בעצמי מאוחר יותר כבר קניתי אותן בחנות.

הקהילה היהודית

ארגון ויצ"ו היה קבוצה של נשים שלקחו תחת חסותן משפחות עניות ועזרו להן במתן בסתר, הן סיפקו להן את צורכיהן בעילום שם. כשהתחנתה בת, הן אספו כסף עבור הנדוניה והסעודה. הייתה גם קבוצה של נשים צעירות, "ויצ"ו הצעירה", שאני נמנית עליה. התאספנו פעם בשבוע, כל פעם בבית אחר והכנו פעילויות לנוער. שילמנו מסי חברות. אני הייתי מזכירת הקבוצה למשך תקופה מסוימת. רשמתי את הפרוטוקולים של הישיבות. בסוף כל שנה היה נשף שבו כל הנשים הופיעו בשמלות ארוכות.

עבור לג' בעומר שכרנו הרבה שפידיטרשה קולה – Shpeditersha Kola, עגלות גדולות כמו משאיות פתוחות רתומות לשני סוסים, לכל הקהילה היהודית. נסענו בשיירה ארוכה. כולם ישבו על השמיכות שהביאו מהבית, שרנו והיינו מאושרים מאוד המקום שנבחר לפיקניק היה בפאתי העיר, במקשת אבטיחים. גברים היו אחראים על צליית הבשר המסורתית בגריל, "קבאבצ'י" כשכל אחד מספק מנות למשפחה שלו. הכול היה מאורגן מראש עד לפרט האחרון, כדי שכולם ייהנו. שולחנות ארוכים וכסאות הוכנו מראש. אכלנו הכול עד הפירור האחרון וסיימנו את הארוחה בחיתוך עשרות אבטיחים.

שנה אחר שנה היו לנו אותם נהגי עגלות טורקים שגם הם לקחו חלק בחגיגת הפיקניק. הם הכירו אותנו היטב והרגישו חלק מאיתנו. בסוף היום חזרנו עייפים מאוד, אבל גם מאוד מאושרים.

המרחץ הטורקי

בבתים רבים בסקופיה לא היו חדרי אמבטיה. האמהות שלנו לקחו אותנו להתרחץ בחמאם הטורקי הציבורי. אולם הכניסה היה גדול ומרוצף אריחים. צמודים לקירות ניצבו ספסלים, ועל הקירות היו ווים לתליית הבגדים. אחרי האולם היה חדר האמבטיה, גם הוא עם רצפת אריחים, שנשמרה חמה תמיד. היו מושבי אבן בצמוד לקירות, וביניהם היה כיור שבו מים חמים וקרים שהיה מיועד לשניים. לפני הכניסה לחדר האמבטיה נעלנו כפכפי עץ כדי לא להחליק על הרצפה הרטובה. הבלניות-*las telekas*, הנשים שעבדו שם והתהלכו שם חצי עירומות, עזרו לרחוץ את הילדים. אני התביישתי מאוד לפגוש את הבנים מהכיתה שלי באמבטיה. הייתי בת שמונה.

קיץ

הקיץ בסקופיה היה חם מאוד. החוף על גדות הוורדאר היה רחוק מן העיר. היה שם חוף אחד ללא-שחיינים וחוף לאנשים שכבר ידעו לשחות. אסור היה לנשים ללבוש מכנסיים ארוכים או קצרים, והמשטרה עקבה אחריהן. הייתה במקום סככת עץ עם מחיצה שחצתה אותה למדור נשים ולמדור גברים. מי שרצה יכול היה תמורת תשלום מסוים להשאיר במקום את חפציו. בגדי הים היו עשויים צמר.

משפחתי מצד אבי

אבי היה גבר נאה למראה. הוא היה גבוה ורזה שיערו כהה ועיניו ירוקות, היה לו שפם קטן. אני זוכרת שבחורפים הקרים חלונות חדר השינה שלי היו מכוסים כפור. הם נראו כמו פרחים קפואים. אבא שלי נהג לקום מוקדם מאוד להדליק את תנור החימום בחדר האוכל לפני שהתעוררנו ללכת לבית הספר. החלב כבר היה חם ואחרי שהשאיר לנו את ארוחת הבוקר על השולחן, הוא הלך לעבודה. כשהייתי בשנה השנייה ללימודי בתיכון התחלתי ללמד את אבי לקרוא ולכתוב בסרבית. הוא ידע לדבר בטורקית, אלבנית ומקדונית. בלילות אחרי שאמי ושתי אחיותיי שכבו לישון, היינו יושבים ליד השולחן בחדר האוכל החמים והשיעור התחיל. קניתי ספר איות וכל לילה לפני התחלת דף חדש, חזרנו על השיעור של היום הקודם. אחרי כמה שיעורים הייתי מרוצה כי אבא שלי היה תלמיד טוב. בכל פעם שטעה, משכתי באוזנו. הקריאה הייתה קלה לו, הכתיבה קצת פחות. החלטנו להקדיש את כל מאמצינו לקריאה. מטרתי הייתה שאבי יידע לקרוא עד הקיץ, וכך היה.

בזמן הקיץ, אבי וחבריו נהגו להיפגש בכל יום ראשון, בבית הקפה "מרגור" לשתות בירה. באותו יום ראשון קנינו את העיתון היוגוסלבי הראשי "פוליטיקה", אבי הניח אותו מתחת לזרועו וניגש לפגוש את חבריו. חיקיתי בחוסר סבלנות לתוצאות. בתחילה חשבו חבריו שהוא מתלוצץ כשראו שהוא מחזיק את העיתון מתחת לזרועו, אבל אחר כך הם הבינו שהוא באמת קורא, וכשסיפר להם שבתו הייתה המורה, הם בירכו אותו. הרגשנו גאים מאוד. כל חבריו ידעו טורקית ומקדונית, אבל לא ידעו קרוא וכתוב בסרבית.

אבי היה חייל בצבא הטורקי במלחמת העולם הראשונה. אחיו שגויסו גם הם לצבא נעלמו וגורלם לא נודע. כתוצאה מפגיעה בצבא אבי צלע.

אימי היא הייתה עקרת בית מצוינת. היא נהגה לתפור לנו את הבגדים כשהיינו ילדים קטנים וגם כשבגרת היא תפרה לי שמלות נהדרות בייחוד לאירועים שבהם הייתי צריכה לשיר. היא גם תפרה לאבי חולצות, פיג'מות ומעילים. היא בישלה היטב והכינה בבית כמעט הכול: גבינה, לחם ומאפים, ריבות ואטריות. אימי שהייתה מאד תובענית החליטה שבהיותי הבכורה עלי ללמוד את כל הדברים שהיא יודעת. אהבתי לעזור לה בניקיון, אבל לא בתפירה ובבישול. כשקילפתי בצלים, המסקרה השחורה על הריסים שלי הייתה מתחילה לרדת ולזלוג על לחיי. בכל פעם שביקשתי ממנה לצאת

לטיולי בית הספר, היא מנעה זאת ממני ברגע האחרון. בכיתי מאד ואבי הרשה לי ללכת. אמי הייתה גם אחות מתנדבת בצלב האדום הצרפתי במלחמת העולם הראשונה. היא ידעה לדבר צרפתית, מקדונית ולאדינו. היא לא ידעה לדבר סרבית.

משפחתי מצד אימי

המשפחה שלנו גדלה.

לדודתי **אלווירה-Elvira** היה בן **ארי-Ari** בן 5 ובת **רלי-Rely** בת 3.

לדודי **פפו-Pepo** היו שני ילדים אברמצ'ה-**Abramche** ו**מושו-Musho**, ובת תינוקת **לינה-Lina**.

לדודי **דריו-Dario** היה בן **מוני-Moni** בן 5.

לדודתי **רשל-Rashel** היה בן **לאון-Leon** ושתי בנות **לורה-Lora** ו**איווטה-Yveta**.

לדודי **אדג'יסטו-Edgisto** היתה תינוקת, **לינה-Lina**. שמה של אישתו היה **סרינה-ווארון-Sarina Varon**.

לדודתי **פרידה-Frida** היו שני בנים ובת: **מושון-Mushon**, **סמי-Sami** ו**סריטה-Sarita**.

לדודי **יסאק-Isaac**, שתי בנות ובן: **לילי-Lily**, **איווטה-Yveta** ו**מוריס-Moris**,

לדודתי **סרינה-Sarina** בת, **לינה-Lina**.

לדונה-Dona, אימי, היו שלוש בנות: **אני, לורה-Lora** ו**מטו-Mato**.

אני הייתי בין הדודניות הבוגרות לכן תמיד קראו לי לשמור על הילדים הקטנים כאשר הדודים שלי יצאו לבלות בערב. הם אמרו שאם אני איתם, הם שקטים.

אחיותיה של אמי

עם כל דודותי הייתה לי ידידות טובה מאוד, יכולתי לבוא אליהן בלי הזמנה מראש, חוץ מדודה מרי, אשתו של דוד יצחק. היא הייתה בתו של אחי סבתי, הדוד חיים. הם היו בני דודים מדרגה ראשונה. לא אהבתי לבקר אותה. הייתה להם אומנת שעקבה אחר ההתנהגות שלנו כל הזמן. אם ישבנו כמו שצריך, אם השתמשנו בסכ"ם הנכון או אם קילפנו תפוח באופן הנכון. הרגשתי לא נוח תחת מעקב צמוד כל כך, אבל אמא שלי הכריחה אותי ללכת.

עם דודה פרידה הייתה לי מערכת יחסים טובה מאוד. היא הייתה אחותה הצעירה ביותר של אמי, ולמרות פער הגיל הגדול, הן היו חברות טובות. היה לה הרדיו הראשון במשפחה, טלפון, ותמיד כשרציתי להאזין למוזיקה יכולתי ללכת אליה בלי הודעה מוקדמת.

לדודה רוג'ה, אשתו של דודי דריו, היה עור בהיר מאוד, והיא הייתה שמנמנה ותמימה מאוד. היה להם בן קטן בשם מוני. כשהיה בן שלוש הוא הלך לאותו בית ספר צרפתי שאני למדתי בו שנים קודם לכן ועכשיו הוא השתנה ונראה כמו בית ספר רגיל. אני זוכרת שבכל פעם שדודי דריו חזר מהעבודה במצב רוח רע אשתו קראה לי להיות איתה. הייתי נותנת לו כוסית מלאה ראקי ושרה כמה שירים מקדוניים, עד שהוא נרגע ממה שהטריד אותו. רק אז הלכתי ודודתי הייתה מרוצה.

שירה

אהבתי לשיר יותר מכל דבר אחר. מהיום שאני זוכרת את עצמי שרתי בכל הזדמנות. שרתי בבית, למשפחה, שרתי עם מקהלת בית הספר, וגם בשיעורי הצרפתית. בהתחלה שרתי רק שירים עממיים

מקדוניים ואחר כך למדתי לשיר בשפות שונות. הקפדתי להבין את המילים. שרתי דואט עם מילוש, בנו של מנהל בית הספר התיכון, במועדון הצרפתי. זכינו להצלחה ולתשואות רבות בנשף צדקה בו הופענו. ידידתי לונה פיאדה ניגנה על פסנתר, והיו לה תווים של כל השירים הפופולאריים של אותה תקופה. בערבים נפגשנו לחזרות. היא ניגנה בפסנתר ואני שרתי. כך הרחבתי את רפרטואר השירים שהכרתי. באותה שנה שרתי במועדון החברתי של הקהילה היהודית לפני הנשף השנתי. אנו הצעירים רקדנו עד שעה מאוחרת בעת שהמבוגרים עלו לקומה העליונה כדי לקרוא עיתון, לעשן או לשחק קלפים.

החתונה של אחותי לורה - ימי מלחמה

בשנת 1939 החלה המלחמה בצפון אירופה. היטלר כבר כבש את אוסטריה. איטליה ובולגריה חתמו על חוזה עם גרמניה, לא כך יוגוסלביה. הייתה סכנה של תקיפה גרמנית בקרוב. תנועת החיילים הורגשה בכל רחבי הארץ. עד מהרה נדמה היה שהכול חזר לשגרה והחיים שבו למסלולם. אמי החליטה שאני חייבת להתחתן בהקדם האפשרי.

בין היהודים הספרדים נהוג היה שהבנים אינם יכולים להתחתן לפני אחיותיהם, ואם לא היו בנים, הבת הבכורה הייתה צריכה להתחתן תחילה ורק אחר כך האחרות. לכן אמי רצתה לחתן אותי מהר. הייתי מאורסת פעמיים ובשתי הפעמים ביטלתי את ההתקשרויות. כשאבי ידע שביטלתי את האירוסין בפעם השנייה, הוא היה נסער מאוד. אחותי לורה כבר רצתה להתחתן, נתתי לה את הנדוניה שלי. אבי לא יכול להרשות לעצמו לתת גם לי נדוניה. כשראיתי אותו בוכה, הבטחתי להתחתן עם מישהו שלא יבקש שום דבר, אלא רק אותי. וכך היה.

אחותי לורה

לאחותי לורה היה שיער בלונדיני, היא הייתה גבוהה ועיניה היו ירוקות, כמו עיניו של אבי. עזרנו בעבודות הבית, במיוחד בגיהוץ. כדי לגהץ מצעי מיטה נזקקנו לשני משהצי פחם, כשאנו מותחות את הסדינים מהצדדים כדי למנוע קמטים. לורה גיהצה את החולצות של אבי וקיפלה אותן בצורה מושלמת. היא לא אהבה ללמוד. היא עזבה את בית הספר כשהייתה בת ארבע-עשרה והחלה לעבוד כמוכרת בחנות גדולה של חפצי תפירה מיובאים.

בקרבת מקום הייתה חנות דפוס שבה עבדו שני אחים. שם הצעיר היה פטקו בארוך, הוא התאהב באחותי. לפני יום הולדתה הששה עשר פגשה בחור צעיר בשם **ממי Sami Hasan-jon**, שגם הוא התאהב בה. הוא היה מוכן להתחתן איתה מיד. חמש אחיותיו היו נשואות והוא היה בן יחיד. לשניהם היו כוונות רציניות כלפי אחותי לורה, לכן אמי רצתה שאני אתחתן, כדי שאפנה את הדרך ואאפשר לאחותי להתחתן, "abrir el camino", שפירושו לפתוח את הדרך. בסוף אחותי החליטה להינשא לסמי חסן. כמה חודשים אחרי האירוסין הם קבעו להינשא. חודש לפני החתונה נפטרה סבתי מצד אבי, קאדן.

אחותי לורה וסמי חסן 1940

סבתי קאדן

סבתי קאדן חזרה מסלוניקי כאשר בתה סונחולה היגרה לפלשתינה. היא גרה עם דודי ביטי. אני עדיין למדתי באקדמיה למסחר כשהתחלתי לבקר אותה בכל שבת בבוקר בדרכי חזרה מן המספרה. היא ידעה בדיוק את השעה שבה אני מגיעה ופתחה לי את הדלת. הייתי מרימה אותה בזרועותיי ומתיישבת על כיסא בחדר האוכל. סבתי הייתה בת תשעים אך ידעה כל מה שקורה בשכונה. לראשה חבשה מטפחת שחורה עם שתי שורות של מטבעות זהב על מצחה. בכל בוקר היא חיברה אותן עם עשרות סיכות כשהיא מתבוננת בעצמה במראה שבורה. שמלות שני החלקים שלה ונעליה הגבוהות היו בנות מאה שנה. כשחזרתי לסקופיה אחרי המלחמה, מצאתי שתיים מהשמלות שלה מוסתרות מתחת למדרגות. הן היו עשויות קטיפה אדומה וכחולה ורקומות בחוטי זהב. לקחתי אותן איתי למחנות באיטליה. הן שרדו את המסע לצ'ילה ולבסוף תרמתי אותן לבית הכנסת הספרדי בסנטיאגו. שם הפכו אותן לכיסויים לספרי תורה, והן שם עד עצם היום הזה.

סבתא שלי נפטרה מזקנה. על פי המסורת, למרות האבל לא ניתן היה לעכב את החתונה של אחותי. ההכנות לחתונה התקיימו על פי המסורת, אמבטיית הכלה, תצוגת הנדוניה, הרב, והכתובה. לפני שהגיעו האורחים, אמי וסבתי קראו לי לבוא ולבחור מתוך החפצים את אלו שארצה לעצמי, כיוון שאני הבת הבכורה. נפגעת מאוד הרי נתתי את הנדוניה שלי לאחותי ברצון. ביום החתונה הביא הדוור מברק לאחותי. אני לקחתי אותו בלי לומר מילה והלכתי לחדר צדדי וקראתי את תוכנו. המברק היה **מפסקו בארוך** שכתב שלמרות הזמן שחלף, הוא עדיין אוהב אותה ומאחל לה את כל המזל שבעולם.

דמעות עלו על פני. הראיתי את המברק לאמי, קרענו אותו ולא סיפרנו לאיש. החתונה התקיימה עם אורחים בודדים בלבד ובלי הסיור המסורתי ברחבי העיר. בני הזוג שכרו דירה ברחוב קרלייקה מריה, ליד הבית של הורי והחלו בחייהם כזוג נשוי. בשנת 1941 נולדה להם בת, ליקה.

אחותי מטילדה

אני לא זוכרת הרבה מהחיים של מטילדה. אני זוכרת שהיה לה שיער אדמוני. כאשר הנאצים נכנסו לעיר, היא למדה בתיכון והיה לה חבר ראשון, פליט צעיר מבלגראד, עד שגורשו למחנה הריכוז. מעולם לא ידעתי את שמו. זו הייתה אהבתה הראשונה.

החתונה שלי

לסקופיה הגיעו פליטים יהודים רבים מבלגראד וממחוזות אחרים ביוגוסלביה שנמלטו מאיומי הגרמנים. המלחמה הלכה וקרבה ואנשים היו עצבניים מאוד. חיי היומיום לא היו עוד כבעבר. אני זוכרת שהיה יום ראשון ואני השתעממתי מאוד. חבר בא להזמין אותי למועדון החברתי היהודי, כי היה שם מישהו שרצה לפגוש אותי. אמי דחקה בי ללכת ואני הסתקרנתי לדעת מי זה. במועדון ישבתי בפתח הכניסה כדי לראות אם אדם לא מוכר נכנס, אך לאחר זמן רב כשראיתי שאף אחד לא בא, נעלבתי מאוד והחלטתי ללכת הביתה. באותו רגע ניגש אלי בחור צעיר, אלברטו פרג'י, והזמין אותי לרקוד. הכרתי אותו רק במראה. שנינו למדנו אנגלית בקונסוליה האנגלית, הקונסול עצמו היה המורה שלנו. לעתים נדירות, כשנפגשנו ברחוב, היינו מברכים זה את זה לשלום ושואלים זה את זה מה נשמע באנגלית. רקדנו טנגו, הוא היה רקדן גרוע, ובאמצע הריקוד החלטתי ללכת. עד לאותו הרגע לא החלפנו בנינו מילה. כשאמרתי שאני הולכת, הוא ביקש לדבר איתי.

הוא ליווה אותי עד הבית. הופתעתי מאד כשהוא שביקש ממני להינשא לו. שאלתי אותו אם הוא שמע שעזבתי כבר שני חתנים. הוא ביקש לדעת אם אני מאוהבת במישהו אחר, שאם כן, הוא ייתן לי את הכסף עבור הנדוניה כי הוא רוצה לראות אותי מאושרת. ביקשתי זמן לשקול את הצעתו ואמרתי לו שיחכה לתשובתי. סיפרתי לאמי על פגישתי עם אלברטו והיא שמחה מאד. הוא היה אחד החתנים הטובים ביותר בקרב הצעירים היהודים בעיר, משפחתו הייתה עשירה ומכובדת, כל אם הייתה שמחה לקבל אותו כחתן. הצעתו גרמה לי לחשוב שהוא או טיפש או שהוא באמת מאוהב בי. לא הייתה לי הזדמנות להשיב לו, המלחמה החלה. האוכלוסייה המקומית, ובמיוחד האוכלוסייה היהודית, נתפסה לפאניקה, למרות זאת אנשים ניסו לשמור על שלוה ולהמשיך לנהל את חיים כרגיל על-אף ההגבלות הגרמניות שהלכו והחמירו מיום ליום.

פגשתי את אלברטו שוב בחתונה ששנינו היינו מוזמנים אליה. הוא הזמין אותי לקולנוע. אך בשל העוצר נאלצנו לצאת מוקדם. מאותו יום התחלנו במערכת יחסים קרובה. הוא נהג להביא אותי לביתו בכל פעם שהגיעו אליהם אורחים כדי שאמו תתרגל לראות אותי ככלתה. החלטנו להתחתן בתחילת 1943, ולהישאר יחד ויהי מה. את יום החתונה שלי אני כמעט לא זוכרת. זכור לי רק סמל המגן דוד שענד אלברטו על חליפת החתן שלו. אני סירבתי לענוד אותו. לפני שהלכתי להצטלם לתמונה המסורתית של החתן והכלה, הלכתי לנשק את ידו של סבי. רב השיא אותנו בבית הוריו של אלברטו עם קהל מצומצם מאוד. גרנו בבית הוריו עד ליום הגורלי שבו הנאצים הקיפו את יהודי מקדוניה ושלחו אותם לטרבלינקה למסע ללא שוב, ב-11 במרץ 1943.

מימי קמחי ארגאס

מילה אחרונה :

שמעתי את אימי, מימי קמחי ארגאס, מספרת לי על חייה בסקופיה עיר הולדתה, שנה אחרי שנה, יום אחר יום, במשך עשרים שנה האחרונות לחייה. היה לה זכרון נפלא. היא זכרה את הכול ואת כולם. היא חיייתה מחדש את הרגעים המתוקים של ילדותה ואת אלה של חייה כאישה צעירה לצד המשפחה שאהבה. המשפחה שיום אחד נעלמה ואיתה דרך חיים שלמה.

אז היא הייתה מאושרת.

איטה פרג'י בר-טוב אשדוד, אוקטובר 2015

תרגמה מאנגלית: בת ציון שלומי

ערכה: מירי בן בשט